

Буроқин тушуб пайкига топшуруб,
Қадамсиз юруб, пўясиз гом уруб¹.

Мазмуни: “Фалакда йўл бошловчи (фаришта) елишдан тўхтади. Осмонни кезувчи от ҳам тўхтади. (Пайғамбар) отдан тушиб, уни фариштага топширди. (Ўзи эса) қадам босмай илгарилаб кетди².”

Ушбу қайд этилган парчадаги “қадам босмай илгарилаб кетди” сўзлари – вазнсизлик ҳолатини ифода этади, деб тахмин қилиш мумкин. Чунки вазнсизлик ҳолатидагина киши қадам босмай силжий олади.

Илм-фанда вазнсизлик деганда жисмнинг муаллақ физик ҳолати, яъни бунда жисмга таъсир этувчи ташқи кучлар шу жисм зарраларининг бир-бирига ўзаро босимини вужудга келтирмаслиги тушунилади. Космосда вазнсизлик ҳолати мавжуд. Алишер Навоий “Хайрат ул-аброр”, “Ситтаи зарурия”, “Лисон ут-тайр” асарларида ҳам меърож тунини назм этган бўлса-да, бироқ “қадамсиз юруб” ибораси фақат “Садди Искандарий” асаридаги меърож тавсифида бор, холос.

Фан тарихида илк бор вазнсизлик мавжудлиги Г. Галилейнинг “Олам тузилишининг икки асосий системаси ҳақида диалог” (1632 й.) асарида қайд қилинди ва у И. Ньютоннинг “Натурал философиянинг математик негизлари” (1687 й.) асарида илмий исботланди³. Бизнингча, бу ерда Алишер Навоий маълумотида ҳам эътибор қаратиш лозим бўлади.

АКБАРОВ АБРОР

ЎзМТРК “Маданий-маърифий ва бадиий эшиттиришлар”
муҳарририяти ходими

Навоий асарларини ўрганишда XVIII–XIX асрларда яратилган луғатларнинг аҳамияти

Аннотация. Мақолада XVIII–XIX асрларда яратилган луғатлар ва уларнинг Навоий асарларини ўрганишдаги аҳамияти ўрганилган. Муҳаммад Ризобекнинг “Мунтахабул-луғот” ва “Зубдатул-луғот” асарлари ҳақида маълумотлар келтирилган. Мазкур луғатларнинг ТошДШИ қошидаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари марказида сақланаётган нусхалари санаб ўтилган.

Таянч сўз ва иборалар: Алишер Навоий, Муҳаммад Ризобек, “Мунтахабул-луғот”, “Зубдатул-луғот”, “Канз”, “Хулоса”, “Сарварий”, қўлёзмалар, луғатишунослик.

Аннотация. В статье изучаются словари, созданные в XVIII–XIX вв. и их важности в изучении произведений Навои. Приводится информация о словарях Мухаммада Ризобека «Мунтахабул-луғот» и «Зубдатул-луғот». Перечисляются рукописи данных словарей,

¹ Алишер Навоий. Садди Искандарий (насрий баёни билан). Ғофур Ғулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси. – Т., 1991. 30-б.

² Насрий баён муаллифи О. Бўриев.

³ Л. В. Лесков. Д. физ. мат. н. Как открыли невесомость // “Энергия” 1988 г. № 4 стр. 23–28.

хранящихся в Центре восточных рукописей им. Абу Райхана Беруни при Ташкентском государственном институте востоковедения.

Опорные слова и выражения: Алишер Навои, Мухаммад Ризабек, «Мунтахабул-лугат», «Зубдатул-лугат», «Канз», «Хулоса», «Сарварий», рукописи, лексикология.

Summary. The article studies the dictionaries created in the 18th-19th centuries and their importance in researching Navoi's writings. It provides information about Muhammad Rizabek's work such as "Muntahabul-lug'ot" and "Zubdatul-lug'ot". In this article it is proposed the manuscripts of the above-mentioned dictionaries, being preserved at the Centre for Oriental Manuscripts named after Abu Rayhan Beruni under Tashkent State Institute of Oriental Studies.

Keywords and expressions: Alisher Navai, Muhammad Rizabek, "Muntahabul-lug'ot", "Zubdatul-lug'ot", "Kanz", "Hulasa", "Sarvari", manuscripts, Lexicology.

Алишер Навоий ўз асарларида қадимги туркий, араб, форс тилларига оид сўзлардан мохирона фойдаланган. Бу сўзларни теран англаб етишда луғатларнинг ўрни бекиёсдир. Навоий асарларини ўрганишда муҳим аҳамият касб этувчи бир қатор луғатлар яратилган. Лекин кўлёзма фондларида ҳали табдил қилиниб, илмий муомалага олиб кирилмаган луғатлар ҳам талайгина. XVIII асрнинг иккинчи ярми ва XIX асрнинг бошларида яшаб ижод қилган Мухаммад Ризобекнинг "Мунтахабул-луғот" ва "Зубдатул-луғот" асарлари ҳам шулар сирасидандир. Бу икки асар таркибида жамланган луғатларнинг аксарият қисми Алишер Навоий ўз асарларида қўллаган сўзлардан тузилган ва бевосита асарларидан мисоллар келтирилган. Қуйида "Мунтахабул-луғот"дан келтирилган мисоллар бунинг яққол далилидир:

Ажниха – жамъи жанохки, қанот маъносидадур. Чунончи, Амир "Ҳайрат ул-аброр"да малоика таърифида бу маънига буюрурларки:

Байт. Ҳар бир ули-ажниха товус ўлуб,
Донаи тасбиҳ анга маънус ўлуб.

Рахбаҳ – "Канз" ва "Хулоса"да баён қилмайдур, лекин хужра ва манзар ва дарица маъносиға келур. Чунончи, Амир "Фарҳод Ширин"да Фарҳоднинг Ширин учун тоғдин қилгон боғ ва кўшки таърифида буюрурлар:

Байт. Ҳароди лутфи сафодин оят анда,
Равоқ ва рахбалар бағоят анда.

Мухаммад Ризобек "Мунтахабул-луғот" асарининг ёзилиш сабаби хусусида асар муқаддимасида ўз-ўзига мурожаат қилиб: "Бу дунё ўткинчи, умр ўтади. Бир нишона ёки афсона ёдгор қолдиргин. Токи яхши отинг ва хайрли сифатинг ҳаётда боқий қолсин. Шу жиҳатдан ҳаёлга луғат жамлаш фикри келди. Токи дўстларга ёдгорлик қолсин ва мақтовга сабаб бўлсин.

Луғат бобида китоблар битилган, том-том асарлар яратилган. Аммо фойдаланувчилар учун манфаати оздир. Чунки кам қўлланилувчи ва эътибордан четда қолавчи луғатлар билан китобларини тўлдирганлар. Мен эса "Канз" ва "Хулоса" каби эл орасида кенг тарқалган мўътабар китоблардан луғатларни танлаб олиб жамладим. Ҳар бир луғатга Мир Алишер Навоийнинг "Наводирушшабоб", "Бадоеъул-васат" каби асарларидаги маснавийларидан, ғазалларидан мисоллар, далиллар келтирдим. Токи ўқувчи кўнглида шубҳа қолмасин ва ишонч ҳосил бўлсин. Агар форс тилига оид бўлса, форсий тўпламлардан танлаб олдим.

Муаллиф бу рисолага “Канз”, “Хулоса” ва “Сарварий” каби асарлардан луғатлар саралаб олган эди. Шу сабабли асарни “Мунтахабул-луғот” (“Танланган луғатлар”) деб номлади. Бу тарих бир минг икки юз ўн учда эди”, деб батафсил баён қилади.

Бу асар 1213 ҳижрий – 1798 милодий йилда ёзилган. Унинг Шарқ қўлёзмалари марказида ўн битта нусхаси мавжуд бўлиб, улар № 12257/ IV; № 9689/I I; № 9774/I; № 427/II; № 1681/ I; № 4367/II; № 275/I; № 4010/I; № 3852/VII; № 428/I; № 9721/I. рақамлари остида сақланмоқда.

Мазкур нусхалар орасида № 428/I рақамли қўлёзма текис, равон ёзилганлиги ва яхши сақланганлиги билан бошқаларидан фарқ қилади. Бу нусханинг таммат қисмида унинг кўчириб тугатилган санаси саккиз мисрадан иборат шеър, Расулуллоҳ (с.а.в.)га дуруд ва дуо билан баён қилинган. Котиб ўз байтларида ўқувчидан дуо тилаб ва узр сўраб шундай дейди:

“Тамматул китоб баъавни маликул ваҳҳоб.

Шуд ба тавфики Худойи ло яном.
Ин китобат рузи жумъа шуд тамом.

Ҳарки хонад дуо тамаъ дорам,
Зонки ман бандаи гунаҳкорам.

Хатим йўқтур хатимни айб қилманг,
Уқуғонда дуонгиздин унунтманг.

Хат дар вараки даҳр бимонад сад сол,
Бечора нависандаки дар хок равад...

Сана: 1254 – 1838”.

Яъни, “Бу китоб Маликул Ваҳҳоб – Аллоҳ таолонинг мадади билан охирига етди.

Худойи таоло берган муваффақият билан бу китоб жума куни ёзиб тугатилди. Хатимни ўқиган ҳар кишидан умидим – хайрли дуо, негаки, мен бир гуноҳкор бандаман. Хатим – ёзувим чиройли эмас, шунинг учун мени айбламанг. Агар ўқисангиз дуода мени унутманг. Битик асрлар, замонлар саҳифасида юз йиллаб тураверади, бечора ёзувчи эса тупрокқа кетади... Сана: 1254 – 1838”.

Мазкур қўлёзмадаги кўрсатилган ҳижрий ҳисобдаги 1254 йил милодий тақвимга кўра 1838 йилга тўғри келади. Маълум бўладики, бу нусха 1254 ҳижрий – 1838 милодий йилда жума куни ёзиб тугатилган.

Асар таркибида 2550 дан ортиқ сўз жамланган. Ундаги сўзларнинг аксариятига Алишер Навоий, Мавлоно Фузулий, Абдурахмон Жомий каби ижодкорларнинг байтларидан мисоллар келтирилган.

Мазкур асар йигирма саккиз бобдан иборат. Ҳар бир боб ўз ичида яна тўрт юз элликдан ортиқ бўлимга бўлинган. Бу бўлимлар сўзларнинг охириги ҳарфига кўра қисмларга ажратилган. Масалан, боб “Китобул-алиф, бобул-алиф”, ичидаги бўлимлар эса “Маъал-алиф”, “Маъал-бо” каби номланган.

Муҳаммад Ризобекнинг иккинчи асари “Зубдатул-луғот”дир. Асарнинг ёзилиш тарихи хусусида муаллиф унинг муқаддимасида батафсил маълумот

беради. Жумладан, хижрий 1255, милодий 1839 йилда Муҳаммад Ризобек Хоразм шоҳи Раҳимкули Тўранинг мажлисларидан бирида иштирок этади. Шоҳ унга луғат илмига оид бир асар ёзишини тайинлаб, шундай дейди: “Сен замон афозилининг саромади ва ангуштнамосисен, луғат илмига ўзгалардин вукувфинг ва маҳоратинг ортуқроқдур. Бу бобда рисолаи тартиб берсанг. Замон толибларининг сабаби фараҳу нашоти ва мувжиби инбисоти бўлғай. Ва доғи боиси дуо ва некномлиқ бўлғой”. Яъни, “Сен замонамиз фозилларининг пешвоси, табарруки ва таниқлисисан. Луғат илмида сен бошқалардан кўра хабардорроқ ва мохирроқсан. Бу мавзуда бир рисола тузсанг. Замонамиз илм толибларининг шоду хуррамлигига, хурсандчилигига сабаб ҳамда дуо ва яхши ном қозонишга боис бўлар эди”.

Муҳаммад Ризобек шоҳнинг таклифини қабул қилганлигини шундай баён қилади: “Ул важҳдин самъан ва тоъатан жонимға миннат қўйуб, ер ўфуб, хизматларидин мурожаат ва муъовадат кўргузуб ўз кулбамда мақом тутдим. Ва рисолаи мазкура талифига шуруъ қилдим ва бу рисола “Зубадул луғот”га мавсум бўлди ва иншааллоҳ таоло бир муқаддима ва ҳуруфи ҳижо ва манозили қамар ададинча йигирма саккиз боб ва бир хотима била мураттаб бўлғусидур”. Яъни: “Шу сабабли самъан ва итоат юзидан ўз жонимга машаққат юкини ортиб, ер ўпиб ҳузурларидан чиқдим ва уйимга келиб, мазкур рисолани ёзишга киришдим. Бу рисола “Зубдатул-луғот” деб аталди. Бу рисола иншааллоҳ таоло бир муқаддима, (араб алифбосидаги) ҳарфлар ва ойнинг айланиши миқдорича йигирма саккиз боб ҳамда бир хотима билан тартиб қилинди”.

Муаллиф асарни йигирма саккиз бобдан иборат деб таъкидлаган. Аммо изланишлар шуни кўрсатадики, у йигирма уч бобдан иборат бўлиб, араб алифбоси таркибидаги се – ث, зол – ذ, сод – ص, зод – ض ва зо – ظ ҳарфлари билан бошланувчи сўзлар боби рисолага киритилмаган. Асар таркибида 1060 дан ортиқ сўз жамланган ва бу сўзларнинг аксариятига мумтоз адабиёт вакиллари ижод намуналаридан мисоллар келтирилган. Рисола таркибида 550 га яқин байт киритилган. Уларнинг тўрт юздан ортиқроғи Алишер Навоийнинг “Хамса”, “Хазойинул-маъоний”, “Бадоеъул-бидоя”, “Лисонут-тайр”, “Тарихи мулки Ажам”, “Мажолисун-нафоис”, “Муншаот”, “Вақфия” ва “Девони Фоний” асарларидан олинган байтларни ўз ичига олади. Шунингдек, Мавлоно Фузулийнинг девони ва “Банг ва бода” асарида, Абдурахмон Жомийнинг ғазалиёти ва “Юсуф ва Зулайхо” асарида, Саъдий Шерозийнинг ғазалиёти ва “Бўстон” асарида, Фирдавсийнинг ғазалиёти ва “Шоҳнома” асарида, Низомий, Рудакий, Ҳофиз Шерозий, Хисрав Деҳлавий, Дақиқий, Хожа Салмон, Санойӣ, Анварий каби шоирларнинг асарларидан ҳам мисоллар келтирилган.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, асардаги луғатлар йигирма уч бобга жамланган. Ҳар бир боб ўз ичида яна бўлимларга бўлинган. Бу бўлимлар сўз-

ларнинг охирги ҳарфига кўра қисмларга ажратилган. Масалан, боб “Бобул-алиф”, ичидаги бўлимлар эса “Маъал-алиф”, “Маъал-бо” каби номланган.

Мазкур асарни ўрганиш давомида ТошДШИ қошидаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари марказида унинг учта нусхаси борлиги аниқланди.

Бу нусхалардан биринчиси № 8553/III рақами остида сақланмоқда. Қўлёзманинг кўчирилиш санаси ҳақида унинг таммат қисмида шундай келтирилади: “Тамматил китоб биъавнил Маликул Ваҳҳоб, сана 1289”. Яъни, бу китоб Маликул Ваҳҳоб – Аллоҳ таолонинг мадади билан 1289 санада охирига етди. Бу ерда кўрсатилган сана ҳижрий йил ҳисоби билан бўлиб, у милодий йил ҳисобида 1872 йилга тўғри келади. Демак, бу нусха 1289 ҳижрий – 1872 милодий йилда кўчирилган.

Иккинчиси № 7569/IV рақами остида сақланмоқда. Бу нусханинг охирида ҳам кўчирилиш санаси батафсил айтиб ўтилган ва икки мисра назм ҳам келтирилган. Жумладан, унда шундай дейилади:

“Шуд ба тавфиқи Худои ло яном.

Ин китобат рўзи сешанба тамом.

1257 сана”.

Яъни: “Худойи таоло берган муваффақият билан бу китоб сешанба куни тамом бўлди. 1257 сана”.

Мазкур қўлёзмадаги кўрсатилган ҳижрий ҳисобдаги 1257 йил милодий тақвимга кўра, 1841 йилга тўғри келади. Маълум бўладики, бу нусха 1257 ҳижрий – 1841 милодий йилда сеншанба куни ёзиб тугатилган.

Учинчиси эса № 1203/I рақами остида сақланмоқда. Бу қўлёзманинг таммат қисмида унинг ёзиб тугатилиш санаси қуйидагича баён қилинган: “Таммат ҳазихи ан-нусха аш-шариф биъавнил Маликил Латиф тамма. Сана 1256”. Яъни: “Бу шарафли, даражаси юқори бўлган нусха Маликил Латиф – Аллоҳ таолонинг ёрдами билан ёзиб тугатилди. Сана 1256”.

Бу ўринда келтирилган ҳижрий сана ҳисобидаги 1256 йил милодий 1840 йилга тўғри келади. Шундай экан, ушбу қўлёзма нусха 1256 ҳижрий – 1840 милодий йилда кўчириб тугатилган.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Муҳаммад Ризобекнинг илмий меросини тадқиқ қилиш нафақат мумтоз адабиёт вакиллариининг асарларини ўрганиш, балки қадимги туркий тил, унга бошқа тиллардан ўзлашган сўзларни ҳам фарқлай билиш имконини беради. Шундай экан, бу каби асарларни илмий муомалага киритиш адабиёт, тилшунослик, тарих, география, этнография каби фанларнинг ривожланишида ҳамда Низомиддин Мир Алишер Навоий асарларининг туб моҳиятини англаб етишда ҳам беназир манба бўлиши шубҳасиз.